

વ્યક્તિત્વનું જગત

રાત્રિ તેની માતા દિવસમાંથી હમણાં જ જન્મેલું એક શ્યામ બાળક છે. તેના પારણાંની આસપાસ ટોળે વળેલાં હજારો તારાઓ, સ્થિર ચૂપચાપ ઊભા રહી, રખેને તે જાગી જાય એવા ભય સાથે તેને નિહાળી રહ્યાં છે.

હું આ સૂરમાં સૂર પુરાવી જવા માટે તૈયાર છું, પણ મારા તરફ હસી રહેલા વિજ્ઞાન દ્વારા મને અટકાવવામાં આવ્યો છે. તે મારા એ કથન સામે વાંધો ઉઠાવે છે કે તારાઓ ચૂપચાપ સ્થિર ઊભા છે.

પરંતુ જો એ ભૂલ હોય તો માફી માંગવાનું મારા તરફથી બાકી રહેતું નથી, પણ પેલા તારાઓની પાસેથી જ માફી માંગવાની હોય. એ તો એકદમ સ્પષ્ટ જ છે કે તારાઓ ચૂપચાપ સ્થિર ઊભા રહેલા છે. તે એક હકીકત છે જેની સામે દલીલો કરવી અશક્ય છે.

જોકે વિજ્ઞાન તો દલીલો કરશે જ, એ એની સહજ પ્રકૃતિ છે. તે કહે છે, “જ્યારે તમે વિચારો છો કે તારાઓ સ્થિર છે ત્યારે એ તે જ પુરવાર કરે છે કે તમે તારાઓથી ઘણાં જ દૂર દૂર છો.”

મારી પાસે મારો જવાબ તૈયાર છે કે જ્યારે તમે કહો છો કે તારાઓ તો આમતેમ દોડી રહ્યાં છે ત્યારે તે માત્ર એ જ પુરવાર કરે છે તમે તેમની ઘણી નજીક છો.

વિજ્ઞાન મારા આવા અવિચારીપણા પ્રત્યે અચંબો પામી ગયું છે.

પરંતુ હું આગ્રહપૂર્વક મારી ભૂમિકાને માનું છું અને કહું છું કે વિજ્ઞાનને તેની નિકટતાની વિભાવના રાખવા માટે તે સ્વતંત્ર રહી શકે છે અને દૂરત્વને નકારી શકે છે, તે મને દોષિત ઠરાવી શકે નહીં, જ્યારે હું વિરુદ્ધની બાબતને માનું અને નિકટતાની સચ્ચાઈ પ્રતિ પ્રશ્ન ઉઠાવું છું.

વિજ્ઞાન ભારપૂર્વક નિશ્ચિતતા દાખવે છે કે નિકટનું દૃશ્ય તે સૌથી વધારે વિશ્વસનીય છે.

પણ મને શંકા છે કે વિજ્ઞાન તેના અભિપ્રાયોમાં સુસંગત છે કે કેમ, કારણ કે જ્યારે હું ચોક્કસ મારા પગ નીચેની ધરતી સપાટ હતી ત્યારે તેણે મને એમ જણાવીને સુધાર્યો કે નિકટનું દૃશ્ય સાચું દૃશ્ય નહોતું; પૂર્ણ સત્યને પામવા માટે તેને દૂરના અંતરેથી જોવું જરૂરી છે.

હું તેમની સાથે સંમત થવા ઇચ્છી રહ્યો છું, કારણ કે આપણે શું એ નથી જાણતા કે આપણું પોતાનું જ નજીકનું અતિ નજીકનું દૃશ્ય તે અહંતાભર્યું દૃશ્ય છે, જે સપાટ સંકીર્ણ અને અલગતાભર્યું દૃશ્ય છે પણ જ્યારે આપણે આપણને બીજામાં જોઈએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે આપણા વિશેનું સત્ય સમગ્ર અને સાતત્યભર્યું હોય છે.

પરંતુ જો વિજ્ઞાનને દૂરના અંતરની સ્વસ્થ ઉપકારકતામાં શ્રદ્ધા કદાચ હોય તો તેણે તારાઓની ચંચળતા વિશેની તેની અંધશ્રદ્ધા છોડી દેવી જોઈએ. આપણે ધરતીનાં સંતાનો સમગ્રતયા જગતની ઝાંખી મેળવવા આપણી રાત્રિશાળામાં હાજરી આપીએ છીએ. આપણા મોટા શિક્ષક જાણે છે કે બ્રહ્માંડનું સંપૂર્ણ દર્શન મધ્યાહ્નના સૂર્યની પ્રચંડતા જેવું જ અતિ પ્રચંડ ભીષણ દર્શન હોય છે. આપણે તે કાળ કાચ (ગ્લોસ) દ્વારા જોવું પડે. કૃપાળુ કુદરતે આપણી આંખો સમક્ષ રાત્રિના અને અંતરના (દૂર) કાળ કાચ (smoked glass)ને ધરી રાખ્યો છે અને આપણે તેમાંથી શું નિહાળીએ છીએ? આપણે નિહાળીએ છીએ કે તારાઓનું વિશ્વ સ્થિર છે, શાંત છે, કારણ કે આપણે આ તારાઓને એકબીજાના તેમના સંદર્ભે-સંબંધે જોતા હોઈએ છીએ અને તેઓ આપણને શાંતિના કોઈ દેવના કંઠમાં લટકતી હીરાની સાંકળીઓ જેવી ભાસે છે. પણ કુતૂહલભર્યા બાળકની માફક ખગોળશાસ્ત્ર તે સાંકળીમાંથી એક વ્યક્તિગત તારાને પકડી કાઢે છે અને પછી આપણે તેને ગોળ ગોળ ફરતો જોઈએ છીએ.

કોના પર વિશ્વાસ મૂકવો અને નક્કી કરવું તે મુશ્કેલીભર્યું છે. તારાઓના વિશ્વનો પુરાવો તો સરળ છે. તમારે તો માત્ર તમારી આંખો ઊંચી કરવાની છે અને તેઓનો ચહેરો જોવાનો છે - તમે તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખો છો. તેઓ તમારી સમક્ષ કોઈ લંબાણભરી દલીલો રજૂ કરતા નથી અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો તે વિશ્વસનીયતાની સૌથી ચોકસાઈભરી ચકાસણી છે. જો તમે તેમને માનવાની

તેમનામાં શ્રદ્ધા મૂકવાની ના કહેશો તોયે તેઓ કંઈ તેમનાં હૈયાં ભાંગવાનાં નથી - આઘાત પામવાનાં નથી, પરંતુ જ્યારે આ તારાઓમાંનો કોઈ એકાદ તારો એકલો જ બ્રહ્માંડના પ્લેટફોર્મ પરથી ખરી પડી નીચે આવે અને ગણિતશાસ્ત્રીના કાનમાં તેની માહિતી કપટપૂર્વક બબડી જાય, તો આપણે જોઈશું કે આખીયે વાત જુદી જ હશે.

એટલે, ચાલો આપણે બહાદુરીપૂર્વક જાહેર કરીએ કે તારાઓ વિશેની બંને પ્રકારની હકીકતો એકસરખી સાચી છે. આપણને કહેવા દો કે તેઓ દૂરના અંતરની સપાટીમાં અચલ છે અને તેઓ નિકટની સપાટીમાં ગતિશીલ હોય છે. તારાઓ તેમના મારી સાથેના એક સંબંધે ખરેખર સ્થિર-શાંત હોય છે અને તેઓના બીજા સંબંધે તેઓ ખરેખર ગતિમાં હોય છે. દૂરત્વ અને નિકટતા હકીકતોનાં બે માળખા (sets) બે જુદા રખેવાળો છે, પરંતુ તેઓ બંને એક જ સત્યને વરેલા છે, જે તેઓનો માલિક છે. એટલે જ્યારે આપણે બીજાને અપમાનિત કરવા એકનો પક્ષ લઈએ છીએ ત્યારે આપણે, બંનેને ધરી રાખે છે તે સત્યને, નુકસાન પહોંચાડીએ છીએ.

આ સત્ય માટે ઈશોપનિષદના ભારતીય ઋષિ કહે છે: “તે ગતિ કરે છે. તે ગતિ કરતું નથી. તે દૂર છે. તે નિકટ છે.”

એનો અર્થ એ છે કે જ્યારે આપણે જે નજીક છે તેવા તેના અંશોના સત્યને અનુસરીએ છીએ ત્યારે આપણે સત્યને ગતિમાં જોઈએ છીએ. જ્યારે આપણે સમગ્રપણે સત્યને જોઈએ છીએ - એટલે કે દૂરના અંતરેથી તેને જોવાની પ્રક્રિયા - ત્યારે તે સ્થિર રહે છે. જ્યારે આપણે પુસ્તકવાચન વખતે તેનાં પ્રકરણોને અનુસરીએ છીએ ત્યારે પુસ્તક ગતિમાં હોય છે; પરંતુ જ્યારે આપણે સમગ્ર પુસ્તકને વાંચી જાણી લીધું છે ત્યારે આપણે તેને સ્થિર રહેલું અનુભવીએ છીએ, બધાં પ્રકરણોને તેમના આંતરસંબંધોમાં ધરી રાખીએ છીએ.

એક બિંદુ હોય છે જ્યાં અસ્તિત્વના રહસ્યમાં બે વિરોધો ભેગા મળે છે - જ્યાં ગતિ તે પૂર્ણપણે ગતિ હોતી નથી અને સ્થિરતા તે પૂર્ણપણે સ્થિરતા હોતી નથી; જ્યાં વિચાર અને સ્વરૂપ, અંતરંગ અને બહિરંગ એકત્વ પામેલાં હોય છે; જ્યાં અસીમ સીમિત બને છે અને તે પણ તેની અસીમતા ગુમાવ્યા વિના બને છે; જો આ મિલનબિંદુ વિલીન થઈ જાય તો વસ્તુઓ અસત્ બને.

જ્યારે હું માઈક્રોસ્કોપમાંથી ગુલાબના પાંદડાને જોઉં છું ત્યારે હું તેને, સામાન્યપણે તે મારે માટે જેટલી જગ્યા રોકે છે તેના કરતાં વધારે વિસ્તૃત જગ્યામાં હું તેને જોઉં છું. હું જેમ જેમ જગ્યા વિસ્તારતો જાઉં તેમ તેમ તે વધુ અસ્પષ્ટ બને છે. પરિણામે કેવળ શુદ્ધ અસીમમાં તે ગુલાબનું પાંદડું પણ નથી હોતું અને કશું બીજુંય નથી હોતું. તે માત્ર ત્યાં જ ગુલાબનું પાંદડું બને છે, જ્યાં અસીમ એક ચોક્કસ વિશેષ બિંદુએ સીમિતતાએ પહોંચે છે. જ્યારે આપણે તે બિંદુને નાના કે મોટા તરફ ખસેડી ખલેલ કરીએ તો ગુલાબનું પાંદડું અવાસ્તવિકતાને-અસતને (unreality) ધારણ કરવાનું શરૂ કરે છે.

સમય સાથે પણ, સંદર્ભે પણ, આમ જ હોય છે. ધારો કે કોઈ જાદુથી હું સમયના મારા નોર્મલ તબક્કામાં રહું છું જ્યારે ગુલાબના પાંદડાં સંદર્ભે તેની ઝડપ વધારું છું, કહો કે, એક મહિનાને ઘટાડી એક મિનિટમાં ટૂંકાવી દઉં છું, તો તે તેના પહેલાં જ દેખાવાના બિંદુમાંથી તેના આખરી અદૃશ્યપણાના બિંદુ તરફ એટલી ઝડપે દોડશે કે હું એને લગભગ જોઈ જ નહીં શકું. માણસને ખાતરી થઈ શકે કે આ દુનિયામાં એવી વસ્તુઓ છે જે બીજાં પ્રાણીઓ દ્વારા ઓળખાય છે, પણ જે, તેમનો સમય આપણા સમય સાથે સુમેળમાં નથી હોતો ત્યારે, તે આપણે માટે કશું જ નથી હોતું. કોઈ ઘટનાને કૂતરો ગંધ તરીકે મહેસૂસ કરે છે તે આપણા જ્ઞાનતંતુઓની તે શક્તિ સાથે તેના સમયનો મેળ રાખતી નથી, તેથી તે આપણી દુનિયાથી બહાર જ રહી જાય છે.

મને એક ઉદાહરણ આપવા દો. આપણે ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ વિશે સાંભળ્યું છે, જેઓ અઘરા દાખલાઓને વિશ્વાસ ના બેસે તેટલા ઓછા સમયમાં ગણી શકે છે. ગાણિતિક ગણતરીઓ સંદર્ભે તેઓનાં મગજ સમયના જુદા સ્તર પર કાર્યરત હોય છે, કેવળ આપણા સ્તરથી જુદા એમ નહીં પણ જીવનના તેમનાં પોતાનાં અન્ય ક્ષેત્રોથી પણ જુદા સ્તર પર હોય છે. જાણે કે તેમના મગજનો ગાણિતિક ખંડ ધૂમકેતુમાં જીવતો હોય - વાસ કરતો હોય, અને જ્યારે બીજા ખંડો પૃથ્વીના નિવાસીઓ હોય! તેથી તેમનાં મગજ જે પ્રક્રિયામાંથી તેમનાં પરિણામો તરફ જવા ધસી જાય છે તે આપણે માટે જ અદૃશ્ય હોય છે એમ નહીં પણ તેઓના પોતાના દ્વારા પણ જોવાતો નથી.

એ એક જાણીતી હકીકત છે કે આપણાં સ્વપ્નો આપણી જાગ્રત ચેતનાના સમય કરતાં જુદી જ પ્રકારની સમયની માત્રામાં ઘણીયે વાર વહેતાં હોય

છે. સ્વપ્નની દુનિયાના આપણા સમય-વ્યાપની ૫૦ મિનિટ કદાચ આપણા ઘડિયાળની પાંચ મિનિટ દ્વારા દર્શાવી શકાય. જો આપણે આપણા જાગૃત સમયની અનુકૂળતાની દૃષ્ટિએ આપણે આ સ્વપ્નો જોઈ શકીએ તો તેઓ કોઈ એક્સપ્રેસ ટ્રેનની માફક આપણી સામેથી ધસમસ કરતાં પસાર થઈ જશે અથવા, આપણાં ઝડપી ઊડતાં સ્વપ્નોની બારીએથી આપણી જાગૃત ચેતનાની થોડી ધીમી દુનિયાને જો આપણે જોઈએ તો તે બહુ ભારે ઝડપથી આપણાથી દૂર સરી જતાં લાગશે. વાસ્તવમાં આપણાં પોતાનાં મન કરતાં બીજાનાં મનમાંથી પસાર થતાં વિચારો આપણી સમક્ષ ખુલ્લા હોય તો તેઓનું આપણું નીરક્ષીર તેઓનાં કરતાં જુદું હોવાનું, કારણ કે માનસિક સમયમાં આપણી બંને તરફથી ભિન્નતા હોવાની. જો આપણે આપણાં તરંગો-ધૂનો પ્રમાણે સમયનું આપણું (સેક્સ) કેન્દ્ર ગોઠવી લઈ શકીએ તો આપણે ધોધને સ્થિર ઊભેલો જોઈશું અને ચીડનાં જંગલોને લીલા નાયગ્રાના ધોધની જેમ ઝડપથી દોડી રહ્યાં હોય તેવાં જોઈશું. તો આમ, તે મોટેભાગે સચ્ચાઈભર્યું કહેવાશે કે દુનિયા આપણે તેને જેવી હોવાની હોય તે રીતે જોઈએ તેવી હોય છે. આપણે કલ્પના કરીએ કે આપણું મન એક અરીસો છે; તે ઘણુંખરું આપણી બહારની દુનિયામાં જે કંઈ બનતું હોય છે તેને ચોક્કસાઈપૂર્વક પ્રતિબિંબિત કરે છે. ઉલટું આપણું મન પોતે જ સર્જનનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. જ્યારે હું દુનિયાને અનુભવું છું, નિહાળું છું, ત્યારે તે મારે માટે સાતત્યપૂર્ણતાથી સમય અને સ્થળમાં રચાય છે, સર્જાય છે.

સર્જનનું વૈવિધ્ય હોવાનું કારણ મન જુદી જુદી ઘટનાઓને સમય અને સ્થળના જુદાં જુદાં મહત્તમ કેન્દ્રબિંદુઓથી (focus) જુએ છે. જ્યારે તે અવકાશમાં તારાઓને જુએ છે, જે અવકાશને રૂપકાત્મક રીતે સઘન એવી સંજ્ઞા અપાય, તો તેઓ એકબીજાની નજીક હોય છે અને ગતિહીન સ્થિર હોય છે. જ્યારે તે ગ્રહોને જુએ છે ત્યારે તે આકાશની ઘણી ઓછી સઘનતામાં જુએ છે અને તેઓ એકબીજાથી ઘણાં દૂર દૂર અને ગતિશીલ દેખાય છે. જો આપણને લોખંડના ટુકડાના પરમાણુઓને જોવા માટેની દૃષ્ટિ મળી હોત અને તે ખૂબ જ ભિન્ન અવકાશમાં જોવા માટે, તો તેઓ ગતિશીલતામાં જોઈ શકાયા હોત, પરંતુ આપણે સમય અને સ્થળની વિવિધ ગોઠવણોમાં વસ્તુઓ જોઈએ છીએ એટલે આપણે માટે લોખંડ લોખંડ છે, પાણી પાણી છે, અને વાદળાં વાદળાં છે.

એ એક બહુ જાણીતી મનોવૈજ્ઞાનિક હકીકત છે કે આપણા માનસિક ઝોક

કે વલણની ગોઠવણ કે અનુકૂલનથી વસ્તુઓ તેમના ગુણધર્મો બદલતી હોય એવું લાગે છે, અને જે વસ્તુઓ આપણને આનંદપ્રદ હતી તે દુઃખદાયક બને છે અને તેનાથી ઉલટું પણ બને છે. મનની અતિ ઉલ્લાસભરી વિશેષ સ્થિતિ હેઠળ દૈહિક હાડમાંસનું માનખંડન તે વ્યક્તિઓને સુખ આપવા માટેનો તે માણસો દ્વારા આધાર લેવામાં આવે છે. શહીદીનાં આત્યંતિક ઉદાહરણો આપણને અતિમાનવીય ભાસે છે, કારણ કે જે માનસિક વૃત્તિના પ્રભાવ હેઠળ આવાં શહીદીનાં ઉદાહરણો શક્ય બને છે, ઈચ્છનીય પણ બને છે, તે આપણે અનુભવ્યાં હોતાં નથી. ભારતમાં અગ્નિ પર ચાલવાના કિસ્સાઓ ઘણાઓએ જોયા હોય છે, પણ તે બધાંનું વૈજ્ઞાનિક ધોરણે સંશોધન થયું હોતું નથી. પદાર્થ પર મનના પ્રભાવને દર્શાવનાર શ્રદ્ધા-ઉપચારની અસરકારકતાની માત્રા વિશે જુદા જુદા અભિપ્રાયો હોઈ શકે, પણ તેના સત્યને તો ઈતિહાસના ઉદ્ગમ સ્થાનથી મનુષ્યો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને કાર્યરત પણ કરાયું છે. આપણી નૈતિક કેળવણીની પદ્ધતિઓ એ બાબત પર આધારિત રહી છે કે આપણા માનસિક કેન્દ્રને, આપણા પરિપ્રેક્ષ્યને, ફેરવી દેતાં, સમગ્ર જગત ફેરવાઈ જાય છે અને કેટલીક બાબતોમાં ફેરવાઈ ગયેલા મૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ સાથે એક જુદા જ પ્રકારનું સર્જન રચાઈ આવે છે. તેથી એક માણસ જ્યારે થોડો ઘણો દુષ્ટ હોય છે અને ત્યારે તેને મન જે કંઈ મૂલ્યવાન હોય છે તે જ જ્યારે તે સારો માણસ હોય છે ત્યારે તે મૂલ્યહીન કરતાંયે વધારે ખરાબ બની જાય છે.

વોલ્ટ વ્હિટમેન તેનાં કાવ્યોમાં તેના મનની પરિસ્થિતિ બદલી નાખવામાં ભારે કુશળતા દર્શાવે છે અને આમ બીજા લોકોની દુનિયાથી પોતાની દુનિયા પોતા માટે બદલી નાખવામાં કુશળ છે; આમ કરી તે વસ્તુઓના અર્થને જુદા પ્રમાણમાં અને સ્વરૂપોમાં ફેરવી એક વાર ગોઠવી લે છે. મનની આવી ગતિ અને સંચળતા જે વસ્તુઓના પાયાઓ/આધારો રૂઢિઓમાં જડાયેલા હોય ત્યારે તે વિનાશની ભૂમિકા ભજવે છે. એટલે તે તેના એક કાવ્યમાં કહે છે:

હું સાંભળું છું કે મારી સામે આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો છે,
હું સંસ્થાઓને નષ્ટ કરવા તરફ ઢળ્યો છું,
પણ ખરેખર તો હું સંસ્થાઓની તરફેણમાંય નથી
અને તેઓની વિરુદ્ધમાં પણ નથી;

(તેઓ સાથે મારે શું કંઈ સમાનતા છે. તેઓના નાશ થવા સાથે પણ શું?)

હું તારામાં કેવળ મૈનહટ્ટન સ્થાપીશ અને દરિયાકિનારે તેમજ અંતરિયાળનાં આ રાજ્યોના દરેક શહેરમાં, ખેતરોમાં, જંગલોમાં અને દરેક વહાણ પર નાનું કે મોટું, જે પાણીમાં ખાંચા પાડે છે તેમાં, ઈમારતો કે કાયદાઓ કે ટ્રસ્ટીઓ કે દલીલ વિના આ સંસ્થા માનવબંધુઓ વચ્ચેના ઊંડા પ્રેમની. (હશે.)

સંસ્થાઓ જે દઢતાથી સ્થપાય છે, ખૂબ મજબૂત અને સઘન હોય છે તે આ કવિની દુનિયામાં વરાળ જેવી બને છે. તે રોન્ટેજન કિરણોની દુનિયા જેવી હોય છે; આ કિરણોને માટે દુનિયાની કેટલીક સઘન વસ્તુઓનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી હોતું. બીજી તરફ ‘માનવબંધુઓનો પ્રેમ’, જે સામાન્ય દુનિયામાં એક પ્રવાહી વસ્તુ છે, જે વાદળાં જેવો લાગે છે - આ વાદળો આકાશમાં આવે છે અને પસાર થઈ જાય છે તેમના માર્ગનો એક લિસોટો પણ મૂક્યા વિના - તેવો માનવબંધુઓનો પ્રેમ કવિને દુનિયામાં બધી જ સંસ્થાઓ કરતાં વધારે સ્થિરતા ધરાવે છે. અહીં તે વસ્તુઓને એવા એક સમયમાં જુએ છે જેમાં પર્વતો પડછાયાઓની માફક પસાર થઈ જાય છે, પણ વરસાદી વાદળો તેમની દેખીતી ક્ષણભંગુરતા સાથે શાશ્વત હોય છે. તે તેની દુનિયામાં અનુભવે છે કે માનવબંધુઓનો વાદળો જેવો પ્રેમ જેને સઘન પાયાની જરૂર નથી તે સ્થિર અને સાચ્યો છે; તે ઈમારતો, નિયમો, ટ્રસ્ટીઓ કે દલીલો વિના સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.

વોલ્ટ વ્હિટમેન જેવી વ્યક્તિનું મન જ્યારે બીજાઓના સમયથી જુદા જ સમયમાં વિહરે છે ત્યારે તેની દુનિયા કોઈ વિસ્થાપનથી વિધ્વંસ તરફ જતી નથી, કારણ કે તેની દુનિયાના કેન્દ્રમાં તેનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ (personality) વસે છે. આ દુનિયાનાં બધાં જ તથ્યો અને આકારો આ કેન્દ્રવર્તી સર્જનાત્મક શક્તિ સાથે જોડાયેલાં છે, તેથી તેઓ સ્વયંસ્ફૂરિતાથી આંતરસંબંધિત (interrelated) બને છે. તેની દુનિયા તારાઓની મધ્યે એક ધૂમકેતુ જેવી હોઈ શકે, તેની ગતિમાં બીજાઓથી જુદી પડી શકે, પરંતુ તેની પાસેની પેલી કેન્દ્રીય વ્યક્તિગત શક્તિને/બળને કારણે તેની પોતાની સુસંગતિ હોય છે. તે એક બહાદુરીભરી દુનિયા હોઈ શકે કે પછી કદાચ એક ઘેલી દુનિયા પણ હોઈ શકે, જે તેની તરંગી પૂંછડીથી એક વિરાટ ભ્રમણકક્ષામાં ખેંચાતી ફરી રહી હોય.

પરંતુ વિજ્ઞાનમાં તે જુદું જ છે, કારણ કે તે પેલા કેન્દ્રીય વ્યક્તિત્વથી એકદમ જ અલગ થઈ જાય છે, જે વ્યક્તિત્વના અનુસંધાનથી દુનિયા એ દુનિયા છે.

વિજ્ઞાન સ્થળ અને સમયના એક બિનઅંગત (impersonal) અને અપરિવર્તનીય ધોરણને સ્થિત કરે છે, જે ધોરણ સર્જનનું ધોરણ નથી હોતું. તેથી તેના વિઘાતક સ્પર્શથી દુનિયાનું વાસ્તવ અને તથ્ય એટલી બધી ખરાબ, નિરાશાજનક રીતે હલી જાય છે કે તે વસ્તુઓ જ્યાં કશુંય સ્થાન ધરાવતી નથી એવી વિસંગતતામાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, નાશ પામી જાય છે. દુનિયા એ કંઈ આણુઓ અને પરમાણુઓ નથી, રેડિયો-એક્ટિવિટી કે અન્ય પરિબળો નથી, હીરા કાર્બન નથી અને પ્રકાશ એ ઈથરનાં કંપનો કે આંદોલનો નથી. તમે સર્જનનાં તથ્ય કે સચ્ચાઈ (reality) સુધી વિનાશના દષ્ટિબિંદુથી તેની વિચારણા કરીને ક્યારેય પહોંચી શકો નહીં. માત્ર દુનિયા જ નહીં પણ ઈશ્વર પોતે જ (God Himself) વિજ્ઞાનને કારણે સચ્ચાઈથી નીચે ઉતર્યો છે. આ વિજ્ઞાન તેને (Him) આપણાં વ્યક્તિગત અંગત સંબંધની બહારની તર્ક-દલીલની પ્રયોગશાળામાં વિશ્લેષિત કરવાનો વિષય બનાવી દે છે; અને પછી અજાણ તથા અજ્ઞેય એવા નિરાકરણ કે પરિણામને વર્ણવે છે. એ કેવળ પુનરુક્તિ છે કે ઈશ્વર અજ્ઞેય છે, જ્યારે આપણે વ્યક્તિને-વ્યક્તિતાને કોઈ ગણનાની એકદમ જ બહાર છોડી દઈએ છીએ ત્યારે આમ છે પણ આ વ્યક્તિ 'તેને' જાણી શકે છે અને જે જાણે જ છે. આ તો એમ કહેવા સમાન છે કે ખાવાનું અ-ખાદ્ય છે જ્યારે ખાનાર ગેરહાજર હોય છે. આપણા શુષ્ક નીતિશાસ્ત્રીઓ પણ આપણી સાથે આવી જ રમતો રમે છે જ્યારે તેઓ આપણાં હૃદય-મનને તેમને ઈચ્છિત બાબતોમાંથી દૂર કરવા માટે ઈચ્છતા હોય. સૌંદર્યમાં નૈતિક આદર્શોનું તેમનું સહજ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવી દુનિયા આપણે માટે રચવાને બદલે તેઓ આપણે આપણા માટે રચેલી હોય, ભલે અપૂર્ણપણે રચી હોય, તે દુનિયાને ભાંગી-તોડી નાંખવાનું શરૂ કરે છે. માનવ વ્યક્તિત્વને સ્થાને તેઓ નૈતિકતાનાં સૂત્રો મૂકે છે અને તેઓના વિઘટન/વિચ્છેદમાંના વસ્તુઓનું દૃશ્ય/દૃષ્ટિ આપણને આપે છે અને એમ પુરવાર કરવા ધારે છે કે તેઓનાં દૃશ્યો કે સ્વરૂપોની પાછળ તેઓ ઘૂણાસ્પદ છેતરપિંડીઓ હોય છે. પણ જ્યારે તમે સત્યને તેના સ્વરૂપથી વંચિત કરી દો તો તો તે તેની વાસ્તવિક સચ્ચાઈના ઉત્તમ અંશને ગુમાવી બેસે છે, કારણ સ્વરૂપ એ એક વ્યક્તિગત - અંગત (personal) સંબંધ હોય છે, તે મારા માટે હોય છે. આ સ્વરૂપના, જે સપાટી પરનું લાગે છે પણ જે આંતરિક પ્રાણતત્ત્વના સંદેશનું વહન કરે છે, તે સ્વરૂપના વિશે તમારા કવિએ કહ્યું છે :

મારા અભ્યાસના આરંભે, પ્રથમ પગલાએ મને એટલો
બધો રાજી કરી દીધો!

માત્ર તથ્ય, ચેતના - આ સ્વરૂપો - ગતિની શક્તિ
નાનામાં નાનું જીવડું કે પશુ - ઈન્દ્રિયો - ચક્ષુદષ્ટિ - પ્રેમ;
કહું છું, પ્રથમ પગલાએ મને પ્રભાવિત કર્યો, ખૂબ રાજી કર્યો.
હું ક્યાંય વધુ આગળ ગયો નથી અને જવા ઇચ્છ્યું નથી;
પણ અટકવાનું, આંટા મારવાનું, બધો સમય, અને
તે પરમ આહ્વાદક ગીતોમાં ગાઈ લેવાનું.

આપણી વૈજ્ઞાનિક દુનિયા આપણી તાર્કિકતાની દુનિયા છે. તેને તેની મહાનતા,
ઉપયોગિતા અને આકર્ષણો છે. આપણે આ બધાંને કારણે અંજલિ - આદર
આપવા તૈયાર છીએ, પરંતુ જ્યારે તે દાવો કરે છે કે તેણે આપણા માટે એક
સાચી (real) દુનિયા શોધી કાઢી છે અને બધાં સાદાં સીધાં મન-હૃદય ધરાવતાં
માણસોની દુનિયાનો ઉપહાસ કરે છે ત્યારે આપણે કહેવું જ પડે કે એ તો
સત્તાથી નશામાં ચઢેલા જનરલ જેવું છે જે તેના રાજાનું સિંહાસન જ હડપ કરી
લે છે, કારણ કે આ દુનિયાની વાસ્તવિકતા અને સચ્ચાઈ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વને
અવલંબે છે, નહીં કે તાર્કિકતાને, જે ઉપયોગી અને મહત્તા ધરાવતી હોવા છતાં
તે માનવી પોતે જ તો નથી.

જો આપણે પૂરેપૂરું એ સમજી શકીએ કે બિથોવનના મનમાં સંગીતની કેવી
તર્જ હતી તો આપણે પોતે જ કેટલા બધા 'બિથોવન' બની જઈએ, પરંતુ
આપણે સંગીતની રહસ્યમયતાને ઝીલી શકતા નથી એટલે આપણે બિથોવનના
સોનાટામાં સમાવિષ્ટ તેના વ્યક્તિત્વના તત્વને એકદમ જ અશ્રદ્ધેય ગણી
લઈએ. ભલે પછી આપણે પૂરેપૂરા સભાન હોઈએ કે તેનું સાચું મૂલ્ય તો
આપણા પોતાના વ્યક્તિત્વના ઊડાણને સ્પર્શવાની શક્તિમાં રહેલું છે, પરંતુ
જ્યારે તે સોનાટા પિયાનો પર વગાડવામાં આવે છે ત્યારે હકીકતોનું નિરીક્ષણ
કરવાનું વધુ સરળ હોય છે. આપણે કી-બોર્ડની કાળી અને સફેદ keysને ગણી
લઈ શકીએ છીએ, આપણે તારની એકબીજાના પ્રમાણમાંની લંબાઈ, તાકાત,
આંગળીઓની ગતિશીલતા દરમિયાન વેગ અને શ્રેણીનો ક્રમ જોઈ શકીએ
છીએ, અને વિજયપૂર્વક ભારથી જણાવીએ છીએ કે આ બિથોવનનું સોનાટા
છે. માત્ર આટલું જ નહીં, તે બધાં નિરીક્ષણોને આધારે જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે

આપણો અનુભવ પુનરાવર્તિત થાય તે વખતે આપણે તે જ સોનાટાના ચોક્કસ ઉદ્ભવને અગાઉથી જાણવી શકીએ. આ દષ્ટિબિંદુથી સતત સોનાટા સાથે કામે લાગેલા રહીએ તો આપણે ભૂલી જઈએ કે તેના મૂળ સ્રોત અને વિષય બંનેમાં માનવીનું વ્યક્તિત્વ રહેલું છે, અને ગમે તેટલા ચોક્કસાઈભર્યા તેમ જ વ્યવસ્થિત ક્રમબદ્ધ આંગળીઓ અને તારના ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાના આંતરજોડાણનાં તથ્યો હોય છતાં તેઓ સંગીતની આખરી (ultimate) સચ્ચાઈ અને સત્ત્વનું આકલન કરતાં નથી.

એક રમત એ ત્યાં રમત છે જ્યાં રમનાર એક ખેલાડી છે. અલબત્ત, રમતનો એક નિયમ હોય છે જે આપણા માટે વિશ્લેષણ કરવાના અને નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે, પરંતુ જો એવું ઠોકી દેવામાં આવે કે આમાં નિયમો એ જ તેનું સાચું રૂપ છે તો પછી આપણે તેને સ્વીકારી શકીએ નહીં. કારણ કે રમત તો જે ખેલાડીઓ માટે છે તે છે. રમત તેનાં પાસાંઓને તેના ખેલાડીઓની વ્યક્તિતા પ્રમાણે બદલે છે. કેટલાક માટે રમતનો અંત લાભની વાસના છે, કેટલાકમાં તાળીઓ મેળવવાની વાસના હોય છે; કેટલાક તેમાં સમય પસાર કરવાનું એક સાધન જુએ છે અને કેટલાક તેને તેમની સામાજિક વૃત્તિને સંતોષવા માટેનું સાધન ગણે છે. વળી બીજાં થોડાં છે જે તેનાં રહસ્યોનો અભ્યાસ કરવા માટે નિરપેક્ષ કુતૂહલતાના અભિગમથી તેના સુધી પહોંચે છે. છતાં તેના બધાં વિવિધ પ્રકારના પાસાંઓમાં નિયમ તો એક જ રહે છે, કારણ ‘Reality’નો સ્વભાવ તેના ઐક્યની વિવિધતા છે. દુનિયા આપણે માટે આ રમત જેવી છે - તે (same) એવી જ છે અને છતાં આપણા બધાં માટે તે એવી જ નથી (same) નથી.

વિજ્ઞાન આ ‘એક જ’ હોવાપણાના તત્ત્વ સાથે કામ લે છે. પરિપ્રેક્ષ્ય અને રંગ-સંમિલનના નિયમ સાથે અને ચિત્રો સાથે નહીં. ચિત્રો જે કોઈ એક વ્યક્તિત્વનાં સર્જનો છે અને જે જે લોકો તે ચિત્રો જુએ છે તેમના વ્યક્તિત્વને સ્પર્શે છે. વિજ્ઞાન સર્જનના વ્યક્તિત્વને તેના સંશોધનના ક્ષેત્રમાંથી બાદ કરીને આ કરે છે અને તેનું ધ્યાન કેવળ સર્જનના માધ્યમ પર જ કેન્દ્રિત કરે છે.

આ માધ્યમ શું છે? તે મૂર્તતા-આકારનું માધ્યમ છે જેને અમૂર્ત-નિરાકાર ‘હસ્તી’ (Being) તેની આત્મઅભિવ્યક્તિના હેતુઅર્થે તેની સમક્ષ નિર્દેશે છે. તે એવું માધ્યમ છે જે પોતે જ લાદેલી મર્યાદાઓને રજૂ કરે છે. સ્થળ અને સમયનો

નિયમ, સ્વરૂપ અને ગતિનો નિયમ. આ નિયમ ‘Reason’ તર્ક છે અને વૈશ્વિક છે, Reason જે સર્જનાત્મક વિચારધારાના અંતહીન લયને માર્ગદર્શન આપે છે અને હંમેશાં પરિવર્તિત થતાં સ્વરૂપોમાં પોતાને સતત કાયમ માટે પ્રકટ કરે છે.

આપણા વ્યક્તિગત મન તાર જેવાં છે, જે આ વૈશ્વિક મનનાં લયાત્મક આંદોલનોને ઝીલી લે છે અને સ્થળ તેમજ સમયના સંગીતમાં સૂર પુરાવે છે. આપણા મનના તારની ગુણવત્તા, સંખ્યા અને તીવ્રતા (pitch) જુદી પડે છે અને તેમનું સૂરબદ્ધપણું હજી તેની પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હોતું નથી; પણ તેમનો નિયમ તો વૈશ્વિક મનનો નિયમ છે; આ વૈશ્વિક મન મૂર્ત રૂપ ધરાવતું વાદ્ય છે, જેના પર શાશ્વત સંગીતકાર (Eternal Player) સર્જનના તેના નૃત્યબદ્ધ સંગીતને વગાડે છે.

આપણે મન રૂપી વાદ્યોને ધારણ કરી રહ્યાં છીએ એટલે આપણે પણ સર્જકો/કલાકારોની માફક આપણું સ્થાન શોધી લીધું છે. આપણે ફક્ત કલા અને સામાજિક સંગઠનો જ રચતા કે સર્જતા નથી, પણ વૈશ્વિક મનના નિયમો સાથે જેની સંવાદિતા નિર્ભર છે તે સત્ય અને આપણો આંતરિક સ્વભાવ તેમજ બાહ્ય પરિવેશને પણ રચે છે અને સર્જે છે. અલબત્ત, આપણાં સર્જનો તો ઈશ્વરના વિશ્વ વિશેના મહાન વિષયો પરના માત્ર થોડાં ફેરફારો કે પરિવર્તનો હોય છે. જ્યારે આપણે વિસંવાદિતા ઉત્પન્ન કરીએ છીએ ત્યારે તેઓએ કાં તો સંવાદિતામાં અથવા મૌનમાં અંત પામવું પડે છે. એક સર્જક તરીકે આપણી સ્વતંત્રતા, વિશ્વસંગીતની મહેફિલમાં તેના પોતાના અવાજનું પ્રદાન કરીને પ્રાપ્ત થતાં ઉચ્ચતમ આનંદમાં મેળવી લે છે.

વિજ્ઞાન કવિના વિવેક અને તર્કસંગતતા બાબતે શંકાશીલ છે. તે સીમિતતા કે મૂર્તતા ધારણ કરનાર અસીમ કે અમૂર્ત વિસંગતતા (paradox)ને, વિરોધાભાસને, સ્વીકારવાનું નકારે છે.

મારા બચાવમાં મારે કશું કહેવાનું નથી, માત્ર એટલું જ કે આ paradox હું છું તેનાથી ઘણી વધારે મોટી, પુરાણી છે. આ paradox તો અસ્તિત્વના મૂળ સ્ત્રોતમાં જ રહેલી છે. તે એટલી જ રહસ્યમય છે અને છતાં એટલી જ સાદી-સરળ છે. આ બાબત જેવી કે ‘હું આ દીવાલથી સ-જગ છું’ આ એક એવી ચમત્કૃતિ છે જેને ક્યારેય સમજાવી શકાતી નથી.

હું ઈશોપનિષદના ઋષિ પાસે પાછો જાઉં અને સાંભળું કે તે અસીમ અને સીમિતના વિરોધાભાસ વિશે શું કહે છે. તે કહે છે:

“જેઓ કેવળ સીમિત (finite)-મૂર્તના જ્ઞાન સાથે જ પૂરેપૂરા સંકળાયેલા હોય છે તેઓ અંધકારના પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે, અને જેઓ અસીમ (infinite)- અમૂર્તના જ્ઞાન સાથે જ પૂરેપૂરા સંકળાયેલા હોય છે તેઓ વળી વધારે ગાઢ અંધકારમાં પ્રવેશે છે. (finite= અવિદ્યા; infinite= વિદ્યા) ઈ-૯) જેઓ સીમિત/મૂર્ત જ્ઞાનને જ્ઞાન ખાતર જ સંશોધિત કરે છે તેઓ સત્ય પામી શકતા નથી, કારણ કે તે તો એક જડ-મૃત દીવાલ છે જે પેલે પારના સત્યને અવરોધે છે. આ જ્ઞાન માત્ર એકદું થાય છે, પણ તે ઉજ્જ્વલિત કરતું નથી. તે તો પ્રકાશ વિનાના એક દીપક જેવું છે, સંગીત વિનાના એક વાયોલિન જેવું છે. તમે કોઈ પુસ્તકને માપીને, જોખીને કે તેનાં પાનાં ગણીને કે તેના કાગળને તપાસીને તે પુસ્તકને જાણી શકો નહીં. ખણખોદ કરનાર ઉંદર પિયાનોની લાકડાની ફેમને કોતરી શકે, તેના બધાં તારને કાપીને ટુકડા કરી દઈ શકે અને છતાં તે સંગીતથી દૂર ને દૂર જ જતો જાય. આ છે માત્ર તેને પોતાને ખાતર જ થતું સીમિતનું સંશોધન-અધ્યયન.

પણ ઉપનિષદ પ્રમાણે માત્ર અસીમ/અમૂર્તનું અધ્યયન કે વ્યાસંગ (pursuit) વધુ ગહન અંધકારમાં લઈ જાય છે, કારણ કે સંપૂર્ણ અમૂર્તતા શૂન્યાવકાશ (emptiness) છે. સીમિત તો કંઈક છે. તે બેન્કમાં એકાઉન્ટ વિનાની માત્ર એક ચેંકબેક હોઈ શકે પણ સંપૂર્ણ અમૂર્તને રોકડ નાણુંય નથી હોતું કે નથી હોતી એક ચેંકબુક. આદિમાનવનો માનસિક અંધકાર ગાઢ હોઈ શકે, જે આદિમાનવ એવી માન્યતામાં જીવે છે કે ભોંય પર પડતું પ્રત્યેક સફરજન તેની કોઈક વ્યક્તિગત લહેરથી, તરંગીપણથી નીચે પડે છે, પરંતુ આ તો પેલા બીજાના અંધત્વ આગળ કંઈ જ નથી, જે ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમની મધ્યસ્થીમાં જીવે છે, જેમાં સફરજન કે બીજું કશુંય પડતું નથી.

સરખાવો :

અન્ધં તમઃપ્રવિશન્તિ યે અવિદ્યામ્ ઉપાસતે
તતો ભૂયઃઈવ તે તમો યે ઉ વિદ્યાયામ્ રતાઃ

(શ્લોક-૯ ઈશા. ૭)

ઈશોપનિષદ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વ્યક્તિત્વ

“જે જાણે છે કે સીમિત અને અસીમ (finite - અવિદ્યા - infinite -વિદ્યા)નું જ્ઞાન એકમાં જ ભળેલું છે તે મૃત્યુને સીમિત જ્ઞાનથી પાર કરે છે અને અસીમના જ્ઞાનથી અમરત્વ પામે છે.”

વિદ્યાં ચ અવિદ્યાં ચ ય:તદ્ વેદ ઉભયં સહ ।
અવિદ્યયા મૃત્યુ તીર્ત્વા વિદ્યયા અમૃતં અશ્નુતે ॥

શ્લોક-૧૧, ઈશ.

અસીમ અને સીમિત ગાન અને ગીતની જેમ એક છે. ગાન અપૂર્ણ છે, મૃત્યુની સાતત્યભરી પ્રક્રિયા દ્વારા તે જે ગીત પૂર્ણ છે તેને છોડી દે છે. પૂર્ણ અસીમ સંગીત જેવું છે જેમાં નિર્જિત સૂરોનો અભાવ છે અને તેથી અર્થ વિનાનું, અર્થહીન છે.

પૂર્ણ શાશ્વતી! કાલાતીતતા છે, અને તેનો કોઈ અર્થ જ નથી - તે તો માત્ર એક દુનિયા છે. શાશ્વતની સત્યતા ત્યાં છે, જ્યાં તે પોતામાં સર્વકાળને સમાવે છે.

તેથી ઉપનિષદ કહે છે:

“જેઓ અનિત્યની (સીમિત)ની ઉપાસના કરે છે તે અંધકારના પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે; પણ જેઓ શાશ્વતની, અસીમની ઉપાસના કરે છે તે આથી વધારે ગાઢ અંધકારના પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે. જે અનિત્ય અને શાશ્વતને એકમાં જ ભળેલા જાણે છે, (‘સમુચ્ચય’), તે અનિત્યની સહાયથી મૃત્યુનાં પગથિયાં પાર કરે છે અને શાશ્વતની સહાયથી અમરત્વને પામે છે.”

(શ્લોક:૮, ૧૧ ઈશા.)

આપણે જોયું છે કે વસ્તુઓમાં સ્વરૂપોને અને તેમનાં પરિવર્તનોને કોઈ પૂર્ણ તથ્યતા (reality) હોતી જ નથી. તેઓનું સત્ય આપણા વ્યક્તિત્વમાં વસે છે અને ફક્ત ત્યાં જ તે સાચું છે, તે અમૂર્ત (abstract) નથી. આપણે જોયું છે કે જો આપણાં મનની ગતિવિધિ સમય અને સ્થળમાં બદલાઈ ગઈ હશે, તો એક પર્વત અને એક ધોધ કંઈક બીજું જ બની જાય અથવા આપણે માટે કશું જ ના રહે.

આપણે એ પણ જોયું છે કે આપણી આ સાપેક્ષ દુનિયા નિયમહીન કે

વ્યક્તિત્વનું જગત

મનસ્વી નથી. તે વૈયક્તિક છે અને છતાં તે વૈશ્વિક છે, મારી દુનિયા મારી છે, તેનું પ્રાણતત્ત્વ મારું મન છે, અને છતાં તે તમારી દુનિયાથી એકદમ પૂરેપૂરી તો જુદી નથી. તેથી એવું નથી કે મારા પોતાના વ્યક્તિગત વ્યક્તિત્વમાં આ વાસ્તવ-તથ્ય સમાયેલાં છે પણ તે એક અસીમ-અનંત વ્યક્તિત્વમાં સમાયેલો છે.

જ્યારે આપણે એને સ્થાને કાયદો કે કોઈ નિયમ મૂકીએ તો આખી દુનિયા વિસંગતતાઓમાં લય પામી ક્ષીણ બની જાય છે; પછી તે તત્ત્વો અને પરિબળ, આયન (ions) અને વીજાણુઓ (electrons) હોય છે; તે તેનો દેખાવ-રૂપ ગુમાવે છે, સ્પર્શ અને સ્વાદ ગુમાવે છે; વિશ્વનાટક સૌંદર્યની તેની ભાષા સાથે દોડી આવે છે, સંગીત શાંત હોય છે, રંગભૂમિની યાંત્રિકતા અંધારામાં તેની પોતાની જ એક ભૂતાવળ બની જાય છે. શૂન્યતાનો એક અકલ્પનીય પડછાયો પ્રેક્ષક વિનાના પ્રેક્ષકગૃહમાં પ્રસરી જાય છે.

આ સંદર્ભમાં હું ફરીથી એક વાર તમારા કવિદ્રષ્ટા વોલ્ટ વિહટમેનને ઉદ્ધૃત કરું છું:

જ્યારે મેં વિદ્વાન ખગોળશાસ્ત્રીને સાંભળ્યા, જ્યારે પુરાવા, આંકડાઓ મારી સમક્ષ કોલમોમાં હારબંધ ગોઠવવામાં આવ્યા, જ્યારે મને માનવચિત્રો અને રેખાકૃતિઓ બતાવવામાં આવ્યાં, કંઈક ઉમેરવા, વિભાજિત કરવા અને તેઓને માપવા, જ્યારે મેં બેઠાબેઠા સાંભળ્યા ખગોળશાસ્ત્રીને વ્યાખ્યાનખંડમાં તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે વ્યાખ્યાન આપતા, કેવો એકદમ હું કારણ વિના જ થાકી ગયો, ઢીલો પડી ગયો, જ્યાં પછીથી ઊઠીને અને આંટા મારીને બહાર હું મારી જાત સાથે જ રખડતો રહ્યો રહસ્યભરી ભીની રાત્રિ હવામાં અને સમયે સમયે નિહાળી રહ્યો તારાઓને પૂર્ણ શાંતિમાં.

તારાઓના છંદશાસ્ત્રને રેખાકૃતિઓ દ્વારા વર્ગખંડમાં સમજાવી શકાય, પણ તારાઓનું કાવ્ય તો આત્મા સાથેના આત્માના શાંત, મૌન, મિલનમાં રહેલું છે. પ્રકાશ અને અંધકારના સંગમસ્થળે, જ્યાં સીમિતના કપોલ પર અસીમ ચુંબન ચોડે છે ત્યાં, જ્યાં આપણે ‘પરમ હું છું’ (the Great I Am)ના સંગીતને, અંતહીન સંવાદિતામાં (harmony) તેની અગણિત કંપનશીલ પટ્ટીઓ (reeds) માંથી સર્જનના વિરાટ ઓર્ગન (વાદ્ય) દ્વારા સાંભળીએ છીએ ત્યાં. એ પૂર્ણપણે

સ્પષ્ટ છે કે જગત ગતિશીલ છે. ('world' માટેનો સંસ્કૃત શબ્દ 'જગત'નો અર્થ 'ગતિશીલ' થાય છે). તેનાં બધાં સ્વરૂપો અનિત્ય, ક્ષણભંગુર છે, પરંતુ તે તેની એક નકારાત્મક (નિષેધાત્મક) બાજુ છે. તેનાં બધાં પરિવર્તનોમાંથી તેની પાસે શાશ્વત એવી અનુબંધની સાંકળ હોય છે. વાર્તાની ચોપડીમાં વાક્યો ચાલે જાય છે, પરંતુ ચોપડીના વિધેયાત્મક તત્ત્વ તો વાર્તામાં વાક્યોના સંબંધમાં છે. આ સંબંધ તેના લેખકમાં વ્યક્તિત્વની ઈચ્છાશક્તિને પ્રકટ કરે છે, જે વાચકના વ્યક્તિત્વ સાથે તેની સુસંગતતા સ્થાપે છે. જો પુસ્તક અર્થ કે ગતિશીલતા વિનાના અસંબંધ શબ્દોનો ભંડોળ જ હોય તો આપણે એમ કહેવામાં ઉચિત ઠરીએ કે એ તો કોઈ આકસ્મિકતાનું એક ઉત્પાદન, પ્રકટીકરણ છે અને એ કિસ્સામાં વાચકના વ્યક્તિત્વમાંથી કોઈ પ્રતિભાવ તેને સાંપડે નહીં. આ જ રીતિએ તેનાં બધાં પરિવર્તનો સાથે દુનિયા આપણે માટે કેવળ એક છટકી જતું છટકણું નથી, અને તેનાં ગતિ-હલનચલનોને કારણે તે આપણામાં કંઈક શાશ્વત છે તેને ઉઘાડી દે છે.

કોઈ વિચારને પ્રકટ કરવા માટે સ્વરૂપની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય છે, પરંતુ અસીમ વિચારણાને જે એકદમ જ સીમિત સ્વરૂપો છે તે દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય નહીં. તેથી સ્વરૂપોએ પણ હંમેશાં ગતિશીલ અને બદલાતા રહેવું જોઈએ, તેઓએ મૃત્યુહીનને પ્રકટ કરવા માટે તેને અનુસરી મૃત્યુ જ પામવું પડે. અભિવ્યક્તિ અભિવ્યક્તિ તરીકે નિશ્ચિત હોવી જોઈએ, જે ચોક્કસાઈ કેવળ તેના આકાર-સ્વરૂપમાં જ હોઈ શકે; પરંતુ એ જ સમયે અસીમની અભિવ્યક્તિ રૂપે તે અનિશ્ચિત હોવી જોઈએ, જે તે કેવળ તેની ગતિશીલતામાં જ હોઈ શકે. તેથી તો જગત-સૃષ્ટિ જ્યારે જેનો આકાર ધારણ કરે છે ત્યારે તે તેના આકારને અતિક્રમી જાય છે. તે નિષ્કાળજીભરી રીતે પોતાનામાંથી બહાર નીકળી પડે છે અને એમ કહેવા ધારે છે કે તેનો અર્થ તેણે પોતે જ ધરેલો છે તેના કરતાં ઘણો વધારે છે.

નીતિશાસ્ત્રી ખેદપૂર્વક માથું હલાવીને કહે છે કે આ જગત મિથ્યા-અર્થહીન છે, પરંતુ તે મિથ્યાત્વ શૂન્યપણું નથી. તે મિથ્યાત્વ પોતામાં જ સત્ય છે. જો દુનિયા સ્થિર રહે અને આખરી બની જાય તો તે આધારહીન અનાથ હકીકતોનું જેલખાનું બની જાય છે, તે હકીકતોએ અનંત સત્યના તેના સ્વાતંત્ર્યને ગુમાવી દીધું છે. તેથી આધુનિક ચિંતક જે કહે છે તે આ અર્થમાં સાચું છે કે ગતિમાં જ

બધી વસ્તુઓનો અર્થ રહેલો છે, કારણ કે અર્થ પૂરેપૂરો વસ્તુઓમાં પોતામાં જ રહેતો નથી, પણ તે તેમની મર્યાદાઓના તેમના ઓછા થવા દ્વારા સૂચવાય છે તે છે. ઈશોપનિષદ આ જ અર્થની વાત કરે છે. જ્યારે તે કહે છે કે ક્ષણભંગુરનો કે શાશ્વતનો કોઈ અલગપણે અર્થ નથી. જ્યારે તેઓ એકબીજા સાથે સંવાદીપણા સાથે અનુભવાય છે, ફક્ત ત્યારે જ પેલી સંવાદિતાની સહાય દ્વારા આપણે ક્ષણભંગુરને અતિક્રમી જઈએ છીએ અને શાશ્વત-અમરને પામીએ છીએ.

કારણ કે આ જગત અનંત વ્યક્તિત્વનું જગત છે એટલે તેની સાથે એક સંપૂર્ણ અને વ્યક્તિગત અંગત અનુબંધ સ્થાપવાનો આપણા જીવનનો હેતુ છે એમ ઈશોપનિષદનો ઉપદેશ છે. તેથી તે નીચેના શ્લોકથી શરૂ થાય છે:

‘એટલું જાણી લે કે આ ગતિશીલ જગતમાં જે કંઈ ગતિમાં છે તે ઈશ્વરની અનંતતા વડે ધારણ કરાવેલું છે; અને તે જે ત્યજ દે છે તેને ભોગવ. બીજાની માલિકીની સંપત્તિની ઈચ્છા ના કર.’

ઈશ્વાસ્યમિદં સર્વં યત્ કિંચ જગત્યાં જગત્ ।
તેન ત્યક્તેન ભુંજથા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ ધનમ્ ॥

શ્લોક-૧ ઈશા.

આનો અર્થ એ છે કે આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે જગતની આ બધી ગતિ તે કંઈ અંધ ગતિ નથી; તે બધી પરમ પુરુષ (Supreme Person) ની ઈચ્છાશક્તિ સાથે સંકળાયેલી છે. સત્યની માત્ર એક જાણકારી કે જ્ઞાન અપૂર્ણ છે, કારણ કે તે બિનઅંગત છે, વ્યક્તિગત નથી, પરંતુ આનંદ-ઉલ્લાસ વ્યક્તિગત છે અને મારા આનંદનો ઈશ્વર ગતિશીલ છે; તે સક્રિય છે, તે તેને પોતાને અર્પે છે. આ અર્પણ કરવાના કાર્યમાં અનંત અસીમે સીમિતતાનું રૂપ લીધું છે અને તેથી તે સત્ સાચું બને છે જેથી મને તેનામાં મારો આનંદ મળી શકે છે.

તર્કના આપણાં પાત્રમાં બાહ્ય રૂપનું જગત અદૃશ્ય થાય છે અને આપણે તેને માયા કે ભ્રમણા કહીએ છીએ. આ નકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ છે, પરંતુ આપણે આનંદ-ઉલ્લાસ હકારાત્મક-વિધેયાત્મક છે. જ્યારે આપણે ફૂલનું પૃથક્કરણ કરીએ છીએ ત્યારે કશું રહેતું નથી, પણ જ્યારે આપણે એ ફૂલ દ્વારા આનંદ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે તે નિશ્ચિતપણે (હકારાત્મકપણે) ફૂલ હોય છે. આનંદ

સાચો હોય છે, કારણ કે તે વ્યક્તિગત હોય છે અને પૂર્ણ સત્ય કેવળ પૂર્ણપણે તો આપણા વ્યક્તિત્વ દ્વારા જ પમાય છે.

તેથી ઉપનિષદે કહ્યું છે: 'ચિત્ત મુંઝાઈને પાછું ફરે છે અને શબ્દો પણ, પરંતુ જે કોઈ બ્રહ્માનંદને અનુભવે છે તેને કશાનો ભય રહેતો નથી.'

નીચે એક બીજા શ્લોકનો અનુવાદ આપું છું; તેમાં ઇશોપનિષદ અસીમના નિષ્ક્રિય (passive) અને સક્રિય (active) બંને પક્ષોની વાત કરે છે:

‘જે ડાઘ વિનાનો છે, દેહ વિનાનો છે અને એટલે દૈહિક હાનિ વિનાનો અને શક્તિ માટેના દૈહિક અવયવો વિનાનો છે, સંમિશ્રણ વિનાનો છે અને દુરિતના જરા સરખાવે સ્પર્શ વિનાનો છે, તે સર્વ સ્થળે પ્રવેશે છે. જે કવિ છે, મનનો શાસક છે, સર્વસ્વ બનવાનો (becoming) છે, આત્મજાત (self-born) છે, તે અનંત વર્ષો સુધી પૂર્ણ સંતૃપ્તિથી કામ લે છે.’

સ પર્યગાત્ શુકં અકાયં અવ્રણમ્

અસ્નાવિરં શુદ્ધં અપાપવિદ્મ્

કવિઃ મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંભૂઃ

યાથાતથ્યતોઽર્થાન્ વ્યદધાત્ શાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ

ઈશા. શ્લોક-૮

બ્રહ્મ તેના નિષેધાત્મક ગુણધર્મોમાં નિષ્ક્રિય છે. બ્રહ્મ, તેના વિધેયાત્મક ગુણધર્મોમાં, સર્વકાળ માટે સક્રિય છે. તે કવિ દષ્ટા છે, તે તેના સાધન તરીકે તેના મનને ઉપયોગમાં લે છે, તે પોતાને સીમાઓમાં અને મર્યાદાઓમાં પ્રકટ કરે છે; આ પ્રકટીકરણ આનંદની તેની વિપુલતામાંથી આવે છે, નહીં કે કોઈ બાહ્ય જરૂરિયાતમાંથી આવે છે તેથી તે પોતાને અર્પિત કરીને અનંતકાળ સુધી આપણી જરૂરિયાતોને પૂરી કરી શકે છે.

આમાંથી આપણે આપણો આદર્શ શોધી કાઢીએ છીએ. સાતત્યપૂર્વકનું અર્પણ તે જીવનનું સત્ય છે. આની પૂર્ણતા તે આપણા જીવનની પૂર્ણતા છે. આપણે આ જીવનને બધી જ તેની અભિવ્યક્તિઓની સાથેનું એક કાવ્ય રચવાનું છે; તે આપણા અનંત આત્માને પૂર્ણપણે સાંકેતિક કરે તેવું જોઈએ; આપણી સંપત્તિ જેનો તેની વાતોમાં કોઈ અર્થ જ નથી તેવી સંપત્તિનો જ માત્ર સંકેત ના

વ્યક્તિત્વનું જગત

કરે. આપણામાં રહેલી અનંતની ચેતના આપણા આનંદ દ્વારા પોતાને પુરવાર કરી દે છે. આ આનંદ આપણી ભરપૂરતામાંથી આપણને અર્પિત કરી દેવામાં રહેલો છે - પછી આપણું કાર્ય આપણા ત્યાગની પ્રક્રિયા બને છે, તે આપણા જીવન સાથે એકત્વ ધરાવે છે. તે તો નદીના વહી જતાં પ્રવાહ જેવું છે, જે પોતે જ નદી છે.

આપણે જીવીએ, જીવનનો સાચો આનંદ મેળવીએ, જે આનંદ પોતાના કાવ્યમાં પોતાને વહાવી દેવા જેવો કવિનો આનંદ હોય છે. આપણે આપણી અનંતતાને આપણી આસપાસની દરેક વસ્તુમાં વ્યક્ત કરીએ - આપણે જે કાર્યો કરીએ તેમાં, આપણે જે વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લઈએ તેમાં, આપણે જે માણસો સાથે વ્યવહાર કરતા હોઈએ તેઓમાં, આપણે જે જગતથી વીંટળાયેલા છીએ તે જગતના આનંદમાં આપણે આ અનંતતાને વ્યક્ત કરીએ. આપણા આત્માને આપણા પરિવેશમાં પ્રસરવા દઈએ અને બધી વસ્તુઓમાં તેને પોતાને સર્જી દઈએ અને સર્વકાળની જરૂરિયાતોને પૂરી કરીને તેની પૂર્ણતાને દર્શાવી દઈએ. આપણું આ જીવન દિવ્ય દાતાના ઉપહારોથી ભરાઈ ગયેલું છે. તારાઓએ તેનું ગીત ગાયું છે; તે સવારના પ્રકાશના દરરોજના આશીર્વાદથી આશીર્વાદ પામ્યું છે; ફળો તેને માટે મધુર બન્યાં છે અને પૃથ્વીએ તેને માટે ઘાસની તેની ચાદર બિછાવી દીધી છે જેથી તેને આરામ મળી રહે. અનંત આત્માના સંસ્પર્શના પ્રતિભાવ રૂપે તેના આત્માનું સંગીત કોઈ વાદ્યની જેમ પ્રસ્ફુરિત થઈ ઊઠે.

આટલા માટે જ ઇશોપનિષદના કવિએ કહ્યું છે:

‘આ જગતમાં કાર્ય કરતાં કરતાં એકસો વર્ષ જીવવાની તારે ઈચ્છા રાખવી જોઈએ. તારી સાથે આમ જ થાવ, અન્યથા નહીં. માનવીનું કાર્ય તેને વળગી ન રહો.’

કુર્વન્ એવ ઈહ કર્માણિ જિજીવિષેત્ શતઃસમાઃ
એવં ત્વયિ નાન્યથા ઈતઃઅસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥

ઈશા. શ્લોક-૨

જીવનને પૂરેપૂરું જીવીને જ તમે તેમાંથી બહાર નીકળી જઈ શકો. જ્યારે ફળે તેની પૂરેપૂરી અવધિ ભરપાઈ કરી હોય - એટલે કે જ્યારે તે પવન સાથે નાચે છે અને સૂર્યપ્રકાશમાં પરિપક્વ થાય છે અને ડાળમાંથી રસ પૂરો ચૂસી

સમયગાળો પૂર્ણ કરે છે, ત્યારે તે તેના મર્મમાં પેલે પારના સાદને અનુભવે છે અને વધુ વિશાળ જીવનની તેની કારકિર્દી માટે તે સાચેસાચ તૈયાર થાય છે, પરંતુ જીવન જીવવાનું ડહાપણ તો એમાં છે કે જે તમને સમર્પણ કરી દેવાની શક્તિ અર્પે છે. મૃત્યુ અમરત્વનું દ્વાર છે, તેથી કહેવાયું છે કે ‘તારું કાર્ય કર, પણ તારું કાર્ય તને વળગી જવું ના જોઈએ - તારે તેમાં આસક્ત થવું ના જોઈએ, કારણ કે કાર્ય જ્યાં સુધી તારું જીવન વહે જાય છે ત્યાં સુધી તારી સાથે હોય છે, પણ જ્યારે તેમાં આસક્તિ હોય છે ત્યારે તે અવરોધ ઊભો કરે છે અને બતાવે છે પોતાને જ, જીવનને નહીં. પછીથી, જેમ પ્રવાહથી ઘસડાઈ આવતી રેતી પ્રવાહને અટકાવે છે તેમ તે આત્માના પ્રવાહને અવરોધે છે. અવયવોની પ્રવૃત્તિ ભૌતિક જીવનના સ્વભાવમાં છે, પણ જ્યારે અવયવો આંચકાઓમાં હલચલ કરે છે ત્યારે ગતિવિધિઓ જીવન સાથે સંવાદિતામાં હોતી નથી, પણ તે એક રોગ બને છે - કાર્યો પણ જ્યારે માનવી માટે આસક્તિ રૂપ બને છે અને તેના આત્માને મૃત:પ્રાય કરે છે. ના, આપણે આપણા આત્માને નષ્ટ કરવો જોઈએ નહીં. આપણે એ ભૂલી જવું જોઈએ નહીં કે જીવન આપણામાં રહેલા અસીમને અભિવ્યક્ત કરવા માટે છે. જો આપણે જે વસ્તુઓમાં મહાનતાનું સ્વાતંત્ર્ય નથી તે વસ્તુઓની પાછળ આવેગપૂર્વક પડીએ તેનાથી અથવા આળસુપણાથી અસીમ માટેની આપણી જાગ્રતતાને ગૂંચળાવી નાંખીએ તો જેનું બીજ મૃત:પ્રાય થઈ ગયું છે તેવા ફળની જેમ આપણે વિકસિત થયા વિનાની અને કોઈ આકાર વિનાની દુનિયાની આદિમ ઉદાસીમાં પાછા જઈએ. જીવન એ સતત ચાલતું સર્જન છે; એને એનું પોતાનું સત્ય હોય છે જ્યારે તે તેને પોતાને અસીમમાં ભેળવી દે છે, પરંતુ જ્યારે તે અટકી જાય છે અને એકઠું કરવા લાગે છે અને પોતાના તરફ નજર પાછી ફેરવે છે, જ્યારે તેણે પેલા પારના વિશ્વનો અભિગમ અને દષ્ટિ ગુમાવી દીધાં હોય છે ત્યારે તેણે મરવું પડે, નાશ પામવું પડે. ત્યારે તેને વિકાસની દુનિયામાંથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે અને તેના બધાં સંગ્રહોના ઢગલાઓ વિઘટન અને વિલયમાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. તેઓ વિશે ઉપનિષદે કહ્યું છે: ‘જેઓ તેમના આત્માને નષ્ટ કરે છે તેઓ અહીંથી સૂર્ય વિનાની અંધકારભરી દુનિયાના વિષાદમાં પહોંચે છે.’

‘આ આત્મા શું છે?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઈશોપનિષદમાં આપવામાં આવ્યો છે:

તે એક છે, જેકે તે ગતિમાં નથી, છતાં તે મનથી પણ વધારે ઝડપી

છે; ઇંદ્રિયો તેને પહોંચી શકતી નથી; ઊભા રહીને-સ્થિર રહીને, તે જે લોકો દોડે છે તેમનીયે પેલે પાર ક્રિયારત થાય છે; તેમાં જીવનની પ્રેરણા જીવનના પ્રવાહ-બળને જાળવી રાખે છે.’

અનેજત્ એકં મનસો જવીયો ન એનદ્ દેવાઃઆપ્તુવન્ પૂર્વ અર્ષત્ ।
તદ્ ધાવતો અન્યાન્ અત્યેતિ તિષ્ઠત્ અપઃમાતરિશ્વાદધાતિ ॥

ઈશા. શ્લોક-૪

મનને તેની મર્યાદાઓ છે; ઇંદ્રિયો તેમની સમક્ષ જે બાબતો-વસ્તુઓ હોય છે તેની સાથે ગંભીરતાથી સંકળાયેલી હોય છે, પરંતુ આપણામાં એક એકત્વનો મિજાજ-પ્રાણતત્ત્વ હોય છે જે મનના વિચારોનીય પેલી પાર, દૈહિક અવયવોની હલનચલનનીય પેલી પાર જાય છે; વળી તે તેની વર્તમાન ક્ષણે સમગ્ર શાશ્વતી (eternity)ને સાથે લઈ જાય છે અને તેની હાજરી દ્વારા જીવનનો પ્રેરણાસ્ત્રોત હંમેશાં જીવનનાં પરિબળોને આગળ વધવાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આપણે આપણામાંના આ એક (One)થી સભાન છીએ, તે ‘એક’ તેની બધી સંપત્તિ-માલિકી (belongings)ના કરતાંયે વધારે છે, તે તેની ક્ષણોના મૃત્યુનેય અતિક્રમી જાય છે, આપણે માની શકતા નથી કે તે મૃત્યુ પામી શકે. તે એક છે, તે તેના વિભાગો કરતાંય વધારે છે, તે સાતત્યપૂર્ણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, સતત વહેતો પ્રવાહ છે - આ બધાંને લીધે આપણને થાય છે કે તે મૃત્યુની બધી સીમાઓનીય પેલે પારનું ‘એક’ છે.